

PIOTR PAWEŁ GACH

KARTUZI NA ZIEMIACH POLSKICH
W LATACH 1772—1831

Okres schyłku XVIII i początku XIX w., tak bogaty w wydarzenia polityczne, społeczne i ekonomiczne, należy do ważnych, a zarazem niełatwych w historii zakonów na ziemiach polskich. Dla kartuzów jest to okres niesłychanie trudny, a nawet tragiczny. Zakon przestaje istnieć nie tyle na skutek trudności wewnętrznych, ile polityki państw zaborczych.

Równocześnie z rozbiorem państwa polskiego Austria, Prusy i Rosja ograniczały działalność polskich instytucji kulturalnych, a po pewnym czasie je likwidowały. Ten sam los spotkał wspólnoty zakonne i instytucje przez nich prowadzone: szkoły elementarne i średnie, seminaria, szpitale, przytułki, bractwa, a nawet nowicjaty i studia wewnątrzzakonne.

Proces likwidacji zakonów wystąpił najwcześniej w zaborze austriackim (józefinizm), następnie objął zabór pruski na początku XIX w. oraz w tym samym czasie zabór rosyjski. W wyniku długotrwałego ograniczania działalności zakonów, przeprowadzanych odgórnie kasat domów i całych prowincji, na ziemiach polskich przestało istnieć 9 wspólnot męskich: duchacy, bozogrobcy, norbertanie (premonstratensi), teatyni, trynitarze, kanonicy od pokuty, komuniści zwani bartoszkami, marianie oraz kartuzi. Ci ostatni byli jedynym zakonem typu mniszego, o wielkich średnio-wiecznych tradycjach, których spotkał taki los. Powstaje zatem pytanie: jakie przyczyny złożyły się na kasaty wspólnoty św. Brunona? Co stało się z ich kartuzjami i kościołami? Jak potoczyły się losy ich archiwów i bibliotek?

Po trudnych latach przełomu XVIII i XIX w. synowie św. Brunona nie wrócili na ziemie polskie ani się tutaj nie odrodzili, tak jak uczyniły to inne zakony. Pomimo zmienionych realiów współczesnego życia zakon ten istnieje nadal i rozwija się gdzie indziej. W krajach europejskich posiada on 17 kartuzji (Francja 4, Hiszpania 5, Włochy 3, a po jednej w Wielkiej Brytanii, RFN, Portugalii, Szwajcarii, Jugosławii), natomiast w obu Amerykach 2 (Stany Zjednoczone 1, Brazylia 1). Istnieje również gałąź żeńska z 6 kartuzjami (we Francji 2, we Włoszech 3, w Hiszpanii 1). Dom główny zakonu, mający również dużą literaturę naukową, położony jest w Alpach francuskich w pobliżu Grenoble¹.

¹ Wielka Kartuzja k. Grenoble w Alpach posiada dużą literaturę naukową i popularną. Oto ważniejsze publikacje z ostatnich lat: B. Blligny. *La Grande Chartreuse et son Ordre au temps du Grand Schisme et la crise conciliaire (1378-1449)*.

Warto wspomnieć, że w ostatnich latach w wielu ośrodkach naukowych Europy i Ameryki rozwinęły się badania naukowe dotyczące historii, sztuki i duchowości kartuzów. Zagadnieniom tym poświęcone są międzynarodowe sympozja naukowe, które odbywają się systematycznie co 1-2 lata², wychodzą też specjalistyczne bibliografie³, wydawnictwa seryjne i źródłowe⁴, różnorodne monografie⁵, prace zbiorowe⁶, albumy i duża ilość publikacji o charakterze popularnonaukowym czy informacyjnym⁷.

Na gruncie polskim zainteresowania historią kartuzów, a zwłaszcza ich wybitniejszymi przedstawicielami, przejawiały się w połowie XIX wieku⁸. Na przełomie XIX i XX w. zaowocowały dużym wydawnictwem źródło-

W: *Historia et Spiritualitas Cartusienis, Colloquii Quartii Internationalis, Acta* (Gandavi-Antverpiae-Brugis 16-19 sept. 1982). Destelbergen 1983 s. 35-57; C.M. Boutrais. *La Grande Chartreuse par un chartreux*. Wyd. 12. Bellegarde 1976; La Correrie (de la Grande Chartreuse), Lyon 1957; Grande Chartreuse et Chartreux, Cahiers de l'Alpe, N° special, Grenoble 1984.

² W dniach 12-15 IX 1984 r. w Grenoble odbyło się VI międzynarodowe sympozjum nt. historii i duchowości kartuskiej, zorganizowane przez Stowarzyszenie dla Uczczenia 900-lecia Założenia Wielkiej Kartuzji. Uczestniczyło w nim około 70 historyków z 12 krajów. Z Polski przyjechały 3 osoby, które wygłosiły referaty w języku francuskim: prof. dr J. Kłoczowski (Kartuzi na Pomorzu i na Śląsku w okresie średniowiecza), dr H. Gapski (Kartuzi w Polsce w XVII i XVIII wieku), dr P. P. Gach (Kartuzi na ziemiach polskich w końcu XVIII i na początku XIX wieku). Poniższy artykuł jest poszerzoną wersją wypowiedzi autora na wspomnianym kolokwium. Akta poprzednich kongresów historycznych ukazały się drukiem w językach: francuskim, niemieckim, angielskim.

³ A. Gruys. *Bibliographies, Colloques, Travaux préparatoires, Cartusiana, un instrument heuristique*. T. 1-2. Paris 1976-1978. (Editions du Centre National de la Recherche Scientifique).

⁴ „Analecta Cartusiana”. Wyd. J. Hogg. Institut für Anglistik und Amerikanistik Universität Salzburg. T. 1-121. Salzburg 1973-1985. Trzeba tu wymienić: *Collection „Sources chretiennes”*. (Editions du Cerf), w której ukazały się kolejno jako nr 88, 163, 274, 308, 313 następujące pozycje: *Lettres des premiers chartreux*. T. 1: *Saint Bruno-Guigues-Saint Anthelme*. Paris 1962; E. Colledge, J. Walsh. *Guigues II — les chartreux, Lettres sur la vie contemplative (ou echelle des moines). Douze meditations*. Paris 1970; *Lettres des premiers chartreux*. T. 2: *Les moines de Portres*. Paris 1980; *Guigues Ier, meditations*. Paris 1980; *Guigues Ier, Les coutumes de Chartreuse*. Paris 1984.

⁵ B. Bigny. *Saint Bruno le premier chartreux*. Rennes Ouest-France 1984; J.P. Aniel. *Les maisons de Chartreux. Des origines a la chartreuse de Pavie*. Wyd. Droz. Geneve 1983 w serii: Bibliothèque de la Société Française d'Archéologie nr 16; G. Chaix. *Réforme et Contre-Réforme catholiques: recherches sur la Chartreuse de Cologne au XVI siècle*. T. 1-3. „Analecta Cartusiana” 80: 1981; E.M. Thompson. *The Carthusian order in England*. London 1930; G. H. Cook. *English Monasteries in the Middle Ages*. London 1961; M. Früh. *Bilder und Bildchen des heiligen Bruno*. Ittingen 1984.

⁶ G. Le Bras, J. Dom Hourlier, M. Dom Cocheril. *Les ordres religieux, la vie et l'art*. Paris 1979; *Redovništvo na Slovenskem. Benediktinci, kartuzijani, cistercijani*. Ljubljana 1984.

⁷ *L'ordre des chartreux*. Wyd. 6. Grande Chartreuse 1983. Zob. Certosini W: *Dizionario degli Istituti di Perfezione*. T. 2. Roma 1975, kol. 782-802; H. Sommer. *Kartäuser*. W: *Lexicon für Theologie und Kirche*. T. 5. Freiburg 1960 s. 1381-1384 oraz *Die Kartäuser in Europa*. Tamże. T. 7. Freiburg 1962 s. 1208-1209; M. Zadnikar. *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije*. Ljubljana 1972; G. Leoncini, *I Certosini* w „Analecta Cartusiana” 61:1986 s. 222-246 podają obszerną bibliografię.

⁸ A. Ważyński. *Rys życia śp. Ks. Pawła Gienjusza*. Warszawa 1853; R. Zienciewicz. *Wspomnienie o ks. Pawle Gienjuszu*. „Athenaeum” 1853 z. 5 s. 228-229; T. Dołżański. *Dawny klasztor kartuzów w Berezie*. „Tygodnik Ilustrowany” 4: 1861 s. 65; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. 1. Warszawa 1880 s. 140-141. S. Załęski. *Czerwony Klasztor w Pieninach*. Kraków 1880.

wym i serią artykułów o charakterze encyklopedycznym⁹. W okresie dwudziestolecia międzywojennego nastąpiła intensyfikacja badań. Pojawiły się prace, które przyniosły ważne do dzisiaj ustalenia dotyczące kartuzji w Berezie w latach 1648-1831¹⁰ oraz udziału tamtejszych zakonników w powstaniu listopadowym¹¹, a także praca dająca ogólny pogląd na dzieje klasztoru w Kartuzach¹². Ani jednej pracy nie poświęcono natomiast kartuzji w Gidlach. Wynikało to z pewnością z rozproszenia źródeł i utrudnionego do nich dostępu.

W okresie po II wojnie światowej pojawiły się liczne publikacje o charakterze naukowym i popularnym, poświęcone głównie kartuzji kaszubskiej (gdańskiej). W pierwszym rzędzie należy odnotować prace ks. Pawła Czaplewskiego¹³, następnie charakterystykę rozwoju kartuzów w Polsce w XIV-XV w., przedstawioną przez Jerzego Kłoczowskiego¹⁴, oraz biogram założyciela zakonu — św. Brunona, tegoż autora¹⁵. Obszerny zarys dziejów zakonu w Polsce przedstawił ostatnio o. Paweł Sczaniecki OSB¹⁶. Kilka artykułów poświęcono życiu i działalności wybitniejszych kartuzów, takich jak: Jakub z Paradyża (1380-1464)¹⁷, Paweł Gieniusz (1805-1848)¹⁸. Problem nie zrealizowanej fundacji kartuskiej Jana Długosza doczekał się oddzielnego omówienia¹⁹. Politykę władz pruskich wobec kartuzji kaszubskiej w latach 1772-1823 ukazał w oparciu o źródła przechowywane w Pelplinie ks. Alojzy F. Kowalkowski²⁰. W mniejszym stopniu zajmowano się architekturą i sztuką kościołów kartuskich. Prace na ten temat dotyczyły głównie Gidel i Kartuz²¹.

Trzeba wreszcie wspomnieć o sporej ilości folderów, przewodników

⁹ G. Schwengel. *Ad historiam ecclesiasticam Pomeraniae apparatus pauper.* Wyd. P. Czapla. Toruń 1912-1915; J. Kurczewski. *Bereza Kartuska.* PEK. T. 3-4 s. 239-244; tenże. *Biskupstwo wileńskie.* Wilno 1912 s. 234, 235, 261, 267; J. Niedzielski. *Gieniusz Paweł* „PEK. T. 13-14 s. 130-131.

¹⁰ W. Rewieńska. *Bereza Kartuska. Wybrane rozdziały z antropogeografii miasteczka.* „Prace Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 8: 1933. Wilno 1934 s. 307-370; M. Popowska. *Dzieje i charakter budowy kartuzji bereskiej.* „Prace i materiały sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki” 3: 1938 s. 282-284; taż. *Rys dziejów kartuzji bereskiej w latach 1648-1831.* „Ateneum Wileńskie” 13: 1938 z. 1 s. 43-169.

¹¹ E. Nowak. *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce 968-1831.* Warszawa 1932 s. 153-166.

¹² S. Bieliński. *Dzieje klasztoru kartuzów w Kartuzach.* Kartuzy 1936.

¹³ *Kartuzja kaszubska.* Gdańsk 1966; tenże. *Stosunki narodowościowe w kartuzji pomorskiej.* W: *Księga pamiątkowa 75-lecia Towarzystwa Naukowego w Toruniu.* Toruń 1952 s. 15-34. J. Stankiewicz. *Kartuzja gdańska.* „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Architektura” 1962 nr 2.

¹⁴ J. Kłoczowski. *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich.* W: *Kościół w Polsce.* T. 1. Kraków 1966 s. 499-500, 524.

¹⁵ Tenże. *Brunon św. W: Encyklopedia katolicka.* T. 2. Lublin 1976 s. 1110.

¹⁶ *Kartuzi.* W: *Zakony benedyktyńskie w Polsce. Krótka historia.* Warszawa 1981 s. 121-141.

¹⁷ J. Fijałek. *Mistrz Jakub z Paradyża i uniwersytet krakowski w okresie Soboru Bazylejskiego.* T. 2. Kraków 1900 s. 69-70, 73-74.

¹⁸ Ważyński, jw.; T. Turkowski. *Gieniusz Paweł (1805-1848).* PSB. T. 7 s. 441; J. Mandziuk. *Gieniusz (Geniusz, Gienjusz) Paweł (1805-1848) kartuz.* W: *Słownik polskich teologów katolickich.* Pod red. H. Wyczawskiego OFM. T. 1. Warszawa 1981 s. 523-524.

¹⁹ F. Sikora. *O fundacji kartuskiej Jana Długosza.* KHs 80: 1973 s. 872-885.

²⁰ *Z przeszłości Kartuz. Koniec „Raju Maryi”.* „Studia Pelplińskie” 12: 1981 s. 373-400.

²¹ A. Jaśkiewicz. *Kościół pokartuski w Gidlach powiat radomszczański.* „Rocznik Muzeum w Częstochowie” 2: 1966 s. 231-250; R. Cicholewski. *Ottarz koronacji NMP w Kartuzach.* NP 34: 1971 s. 205-226. Por. przyp. 13.

i informatorów krajoznawczych poświęconych Kartuzom i okolicom, w których można odnaleźć większe lub mniejsze fragmenty historii klasztoru, kościoła, zabudowań gospodarczych i produkcyjnych, fakty z życia wspólnoty zakonnej a także plany architektoniczne kartuzji, fotografie kościoła i mapki najbliższych okolic należących dawniej do klasztoru²².

Na zakończenie wypada zaznaczyć, że historią zakonu w Kartuzach interesują się również historycy niemieccy, dając temu wyraz w niedawno ogłoszonych publikacjach²³.

Wśród przyczyn składających się na likwidację kartuzji można wyróżnić czynniki o charakterze ogólnym, jak na przykład ideologia oświecenia i ostra krytyka zakonów kontemplacyjnych, a z drugiej strony motywy ekonomiczne i polityczne, zwłaszcza polityka rusyfikacji i germanizacji.

Na skutek utworzenia nowych granic rozbiorowych kartuzje utraciły możliwość wzajemnego komunikowania się i udzielania sobie pomocy. Władze zaborcze zabroniły też przemieszczania zakonników, a ponadto nie pozwalały na porozumiewanie się z domami generalnymi położonymi poza ich granicami państwowymi. Sytuacja uległa pogorszeniu na skutek zawarcia przez Prusy, Rosję i Austrię w 1797 r. konwencji w Petersburgu. Ostatnie więzi między trzema kartuzjami zostały przerwane.

Po 1772 roku dom w Kartuzach znalazł się w zaborze pruskim, Bereza po trzecim rozbiore — w państwie carów, a Gidle przechodziły zmienne koleje losu: przejściowo w latach 1793-1806 były w zaborze pruskim, następnie w okresie 1807-1815 w Księstwie Warszawskim i ostatecznie po 1815 r. w Królestwie Polskim (patrz tab. 1). Wszystkie te zmiany wywierały głęboki wpływ na życie zakonne, stan personalny i materialny domów.

Tab. 1. Położenie kartuzji na ziemiach polskich w latach 1772-1831*

Miejscowość — kartuzja	Państwa i diecezje w latach			
	1772		1815-1831	
	państwo	diecezja	państwo	diecezja
Bereza Kartuska	Polska	łucka	Rosja	wileńska
Gidle	Polska	gnieźnieńska	Królestwo Polskie	włocławska
Kartuzy	Polska	włocławska	Prusy	chełmińska

* Zakony męskie w Polsce w 1772 roku. Red. L. Bienkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski. Lublin 1972 tab. 49; J. Kurczewski. *Biskupstwo wileńskie*. Wilno 1912 s. 261, 235; *Catalogus cleri saecularis et regularis dioecesis Vladislaviensis seu Calisstenis pro anno 1826, Varsaviae and Sanctam Cruceam* (1852) s. 123, Cartusia in Gydle; *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*. Pełpln 1928 s. 62.

Na skutek oddziaływania tych przyczyn oraz pod wpływem krytyki życia zakonnego, podjętej przez ludzi oświecenia, z powodu toczących się wojen i ograniczeń władz zaborczych, na przełomie XVIII i XIX w. stale

²² F. Mamuszka, I. Trojanowska. *W krainie kaszubskich jezior. Przewodnik*. Gdynia 1968 s. 75-89; R. Ostrowska, I. Trojanowska. *Bedeker kaszubski*. Gdańsk 1974 s. 182-185; *Poznajemy okolice Kartuz*. Gdańsk 1973, s. [6]; I. Trojanowska. *Kartuzy i okolice. Informator krajoznawczy*. Gdańsk 1983 s. 4-8, 15-18.

²³ Tytułem przykładu można wymienić ostatnie: W. Brauer. *Karthaus und sein Kloster „Marienparadies“*. Ein Bildband zum Heimatbuch des Kreises Karthaus. „Analecta Cartusiana” 93: 1980; tenże. *Einleitung zu den Werken des Dom Georgius Schwengel*. „Analecta Cartusiana” 90: 1982.

zmniejszała się liczba kartuzów, podobnie jak i innych członków wspólnot zakonnych istniejących na ziemiach polskich. Zjawisko to jest widoczne w tab. 2. Większy nieco napływ nowych powołań nastąpił w latach dwudziestych do Berezki Kartuskiej. Ewenement miał szerszy charakter i zarysował się również i w innych zakonach działających w tym czasie na terenie zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego. Wzrost liczebności kartuzów — w tej najbardziej na wschód wysuniętej siedzibie — nie uchronił ich niestety od trudności wewnętrznych i ostatecznej likwidacji domu. Najwcześniej skasowana została kartuzja gidelska, potem kaszubska (gdańska), a na końcu bereska (patrz tab. 3).

W każdym przypadku przyczyny likwidacji były inne. Postaramy się wyjaśnić, na czym one polegały i co się stało z kościołami, budynkami

Tab. 2. Liczebność kartuzów na ziemiach polskich w latach 1772-1831

Miejscowość — kartuzja	Liczba zakonników w latach					
	1772	1804	1808	1817	1823	1831
Bereza Kartuska	22 ^a	17 ^o	5 ^t	4 ^h	18 ^j	19 ^z
Gidle	ok. 11 ^a	10 ^d	9 ^g	6 ^l	1 ^k	—
Kartuzy	19 ^b	16 ^e	ok. 12	ok. 5	5 ^l	—
Razem	52	43	25	15	23	19

- a *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku* tab. 49: dla Berezki informacje z 1776, a dla Gidel z 1750 r.
- b Kowalkowski. *Z przeszłości Kartuz* s. 377: w Kartuzach było 19 zakonników 18 IX 1772, a w 1823 tylko 4; M. Lehmann. *Preussen und die Katholische Kirche seit 1640. Vierter Theil von 1758 bis 1775. Leipzig 1883* s. 562: w 1773 r. 19 zakonników otrzymało roczną pensję w wysokości 2490 talarów 9 groszy i 7 fenigów.
- c M. J. Rouët de Journal. *Nonciatures de Russie d'après les documents authentiques (1802-1806)*. Cz. 1: (1802-1804). Rome 1922, patrz *Tabula generalis* po s. 248; por. A. Theiner. *Vicissitudes de l'Eglise Catholique de deux rites en Pologne et en Russie*. Vol. 2. Paris 1843 tab. 73 s. 176: informacje dla 1804 r.
- d A. C. Holsche. *Geographie und Statistik von West-Süd — und Neu-Ostpreussen*. Vol. 2. Berlin 1804 s. 261: Die Klöstern in Südpreussen — Gidle.
- e B. Gams. *Geschichte der Kirche Christi im neunzehnten Jahrhundert, mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*. Innsbruck 1854 cz. 1 s. 616: Kartuzy (Maria Paradies), informacje odnośnie do 1800 r.
- f Kurczewski, *Bereza Kartuska* s. 241, 242: około 1808 r. było tam 5 zakonników: Oskierko, Michał Mroczkowski, Andrzej Mroczkowski, Prostke, Adaukt Józef Grądzki.
- g Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps IV 5250: Memoriały, projekty, akta dotyczące duchowieństwa i spraw wyznaniowych w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim 1808-1830. Tabella statystyczna 1808.
- h M. Popowska. *Rys dziejów kartuzji bereskiej w latach 1648-1831*, „Ateneum Wileńskie” 13: 1938 z. 1 s. 67: informacja z 1819 r.
- i Archiwum Diecezji Płockiej rkps 34: Korespondencja Kurii Biskupiej w sprawie zakonów 1797-1863, spis zakonów oboley płci w Królestwie Polskim 1817.
- j *Catalogus personarum trium Ordinum Benedictinorum, Cisterciensium et Cartusianorum in unam Congregationem mandato suae maiestatis P.M. Alexandri I Imperatoris per Romano Catholicum Spirituale Collegium Anno Domini 1803 die 8 maii et Anno 1819 in Magno Rossiae Imperio unitorum*. [B.m.r.]
- k *Catalogus cleri saecularis et regularis dioecesis Vladislaviensis seu Calisstenis*. Wspólwyd. z Ordo diwiny officii ad usum dioecesis Vladislaviensis seu Calisstenis pro anno 1828. Varsaviae [1825] s. 123.
- l *Catalogus cleri dioecesis Culmenensis anni 1825*. [B.m.r.] s. 28.
- ł Popowska. *Rys dziejów* s. 67 przyp. 107; Biblioteka Kórnicka rkps BK 107: Wizyta kościoła i klasztoru XX. kartuzów bereskich odprawiona roku 1830, według tego źródła w czasie wizytacji mieszkało w kartuzji 18 zakonników: 7 kapłanów, 6 kleryków, 5 braci.

i mieniem każdej kartuzji. Będzie to raczej próba całościowego nakreślenia problemu w celu ułatwienia dalszych badań, które przyniosą na pewno wiele nowych ustaleń.

KARTUZJA W GIDLACH

W utworzonym po kongresie wiedeńskim Królestwie Polskim powołano do życia pięć resortów. Na czele jednego z nich, o nazwie Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, stanął zwolennik józefinizmu, wielki mistrz masonerii polskiej i główny inicjator przyszłej polityki władz Królestwa wobec Kościoła — Stanisław Kostka-Potocki. Będąc pod wpływem idei oświecenia wysuwał wraz ze swoim otoczeniem program reformy Kościoła, w którym na pierwszym miejscu znalazła się sprawa skasowania zakonów uznanych za nieużyteczne dla społeczeństwa. Reformy Kościoła nie przeprowadził, ale udało mu się zlikwidować wszystkie bogatsze klasztory. W tym celu przysyłał niezbędne informacje i raporty do Ministerstwa Spraw Zagranicznych Cesarstwa Rosyjskiego w Petersburgu, opracowane w podległym mu resorcie. Informacje te przekazywano następnie ambasadorowi rosyjskiemu w Rzymie Andrzejowi J. Italińskiemu, który wykorzystywał je podczas rozmów ze Stolicą Apostolską. W wyniku tych negocjacji papież Leon XIII ustanowił nową strukturę diecezjalną w Królestwie Polskim oraz uprawnił Franciszka Skarbka-Malczewskiego, który wkrótce otrzymał stanowisko arcybiskupa warszawskiego i godność prymasa Królestwa, do skasowania kilku domów zakonnych. Dochód z kasaty miał być obrócony na zagwarantowanie podstaw materialnych nowego biskupstwa podlaskiego i poprawę uposażenia istniejących już kapituł i seminariów duchownych. Wszystkie uprawnienia zawarte zostały w bulli papieskiej z 30 czerwca 1818 r. *Ex imposita Nobis*. Projekt kasaty F. Malczewskiego, uwzględniający założenia i wskazówki papieskie, został odrzucony przez Potockiego i Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego²⁴. Komisja ta wraz z zaufanymi ludźmi (do których zaliczany był m.in. biskup sandomierski Szczepan Hołowczyc, późniejszy następca Malczewskiego) opracowała nowy dekret kasacyjny, o wiele szerszy i umożliwiający władzom państwowym uzyskanie korzyści materialnych po likwidowanych klasztorach. W przededniu swojej śmierci 17 kwietnia 1819 r. ciężko chory prymas został brutalnie zmuszony przez swoje otoczenie do podpisania dekretu wykonawczego kasaty. Wykonaniem supresji zajęła się specjalna komisja państwowa, która doprowadziła do skasowania 29 klasztorów męskich, 8 żeńskich oraz do stopniowego przejścia ich majątków i dochodów²⁵.

Wśród klasztorów suprymowanych znalazła się kartuzja w Gidlach z sześcioma zakonnikami. Zajęcia dóbr i funduszków kartuzji dokonali komisarze państwowi w czerwcu 1819 roku²⁶. Budynek mieszkalny opuszczone,

²⁴ P. P. Gach. *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*. Lublin 1984 s. 99-104.

²⁵ Tamże.

²⁶ AGAD. Centralne Władze Wyznaniowe rkps 840: Akta zajęcia funduszków suprymowanego klasztoru kartuzji gidelskiej obwodu piotrkowskiego w woj. kaliskim przez komisarzy elegowanych spisane w miesiącu czerwcu 1819 r.; tamże rkps 757 Gmachy suprymowane. Ogólne 1835-1848, tutaj m.in. plany kościoła i zabudowań po kartuzach w Gidlach.

bez niezbędnych represji i koniecznego zabezpieczenia zamieniały się stopniowo w ruiny. Kościół jednakże ocalał i istnieje do dziś. W 1882 roku został zamieniony na parafialny i był administrowany przez duchowieństwo diecezji włocławskiej²⁷. Przez pewien czas piwnice pod kościołem i samą świątynię wykorzystywano na różnego rodzaju magazyny, a nawet chlewy. Na dodatek złego fundamenty kościoła podmywała woda, dostająca się tutaj ze spiętrzenia przy nowo założonym młynie²⁸. Naprawy kościoła w 1860 i 1862 r. miały charakter doraźny i ograniczały się do pokrycia gontami naw bocznych. Gruntowniejszy remont przeprowadzono dopiero około 1884 roku²⁹.

Kartuzi gidelscy stracili nie tylko kościół i zabudowania mieszkalno-gospodarcze, ale również majątki, ziemię, archiwum i bibliotekę. Samuel Bogumił Linde wydelegowany przez Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zajął się wybraniem co cenniejszych rękopisów, inkunabułów i książek. Podczas tej akcji zabrał on i przewiózł do Warszawy 46 134 woluminy ze wszystkich klasztorów, do których dotarł, a z innych bibliotek kościelnych 3919 książek, które wcielono do Biblioteki Publicznej przez niego kierowanej. Księgozbiór ten nie został całkowicie uporządkowany i udostępniony społeczeństwu, a po powstaniu 1830 r. przetransportowano go prawie w całości z Warszawy do Petersburga³⁰. Gdy idzie o liczbę rękopisów zabranych przez S. B. Lindego z kartuzji gidelskiej, to nie jest ona bliżej znana, natomiast biblioteka straciła wszystkie książki, tj. do 1200³¹.

W ten sposób jedyna kartuzja w Królestwie Polskim przestała istnieć. Stopniowo wymierali zakonnicy, mieszkający w coraz trudniejszych warunkach. Ostatni z nich — o. Adam Grabowski — pełnił przez pewien czas rolę przewodnika po opustoszałych zabudowaniach i kościele. Jeden z pielgrzymów, udający się w 1829 r. do Częstochowy przez Gidle, pozostawił taki opis sytuacji: „W odległości kilkuset kroków od wsi, leży w przyjemnym ustroniu suprymowany kościół kartuzów, fundowany około 1640 r. przez dziedziczkę Gidel Zuzannę z Przembskich Oleską podkomorzynę W. K. [...]. Pustkami stojące obszerne zabudowania kartuzji, znacznie znalazłem nadwyręzione i do upadku się nachylające; z powodu zaś zepsutego dachu, sklepienie kościoła zacieka. W jednej ze skromnych cel klasztornych zastałem księdza Gr[abowskiego], ostatniego członka swego zgromadzenia, który udzieliwszy mi różnych objaśnień, oprowadzać raczył nieznanego sobie wędrowca, z zajęciem miejsce to zwiedzającego. Pożegnawszy uprzejmego samotnika, puściłem się w dalszą, przez majestatyczny Mstów do sławnej Częstochowy pielgrzymkę”³².

²⁷ *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis diocesis Wladislaviensis seu Calissiensis pro AD 1914*. Włocławek 1913 s. 96; Jaśkiewicz, jw. s. 231-253.

²⁸ Tamże, s. 248.

²⁹ Tamże.

³⁰ P. P. Gach. *Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku*. Rzym 1979 s. 12-16.

³¹ Według M. Łodyńskiego — *Materiały do dziejów państwowej polityki bibliotecznej w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim 1807-1831*. Wrocław 1958 s. 48, 69, 75 — tu informacje o działalności S. Lindego w Gidlach, który zabrał z kartuzji 1162 woluminy oraz rękopisy; T. Lipiński. *Więś Gidle. Wyjątek z przejażdżki po kraju w 1829 r.* „Pamiętnik Religijno-Moralny” 2-3: 1842 s. 272-275 — autor podaje wiadomość zasłyszana prawdopodobnie od ostatniego kartuza z Gidel, że do Warszawy zabrano 1175 „rzadszych dzieł”.

³² Lipiński, jw. s. 274, 275.

Po śmierci o. A. Grabowskiego w 1831 r. nie miał kto zajmować się pielgrzymami, oprowadzać po zabudowaniach i kościele, przypominać historii kartuzów. Pewien dziejowy rozdział został zamknięty.

KARTUZJA „RAJ MARYI”

Najstarsza kartuzja w Polsce istniała na Pomorzu w miejscowości Kartuzy. Ma ona dużą literaturę naukową, a wśród ostatnich publikacji przeważają opracowania popularne, a więc przewodniki, informatory turystyczne, foldery, w których omawia się dzieje kartuzów, opisuje architekturę kościoła, podkreśla walory krajobrazu otaczającego dawny klasztor usytuowany między dwoma jeziorami. Do dzisiaj jedno z nich — Jezioro Klasztorne, największe z jezior kaszubskich, wraz z okolicznym starym lasem stanowi piękne tło dla charakterystycznej sylwetki kościoła klasztornego z dachem w kształcie trumny.

Klasztor w Kartuzach został zlikwidowany etapami. Najpierw komisja rządowa przejęła w 1772 r. wszystkie dobra ziemskie klasztoru, a zakonnikom przyznała roczną pensję w wysokości połowy dotychczasowych ich dochodów, tj. 2490 talarów 35 groszy i 10 $\frac{1}{2}$ feniga³³. Był kartuzji był poważnie zagrożony, gdy 30 X 1810 r. wydano dekret, na mocy którego państwo przejmowało całą kartuzję wraz z budynkami gospodarczymi. Wykonanie dekretu zostało wstrzymane, ponieważ rząd pruski uzyskał wystarczającą ilość pieniędzy ze skasowania klasztorów na Śląsku. Pieniądze obrócono głównie na zapłacenie kontrybucji wojennej, naznaczonej na Prusy przez zwycięskiego Napoleona³⁴. Ograniczenia władz pruskich sprawiły, że nowicjat został zamknięty, a kilku zakonników wyewakuowano w coraz trudniejszych warunkach. Los kartuzji przesądziły polecenia ministra pruskiego Karola Altensteina, który w 1819 r. ponowił zakaz przyjmowania do nowicjatu, a następnie nakazał 24 IV 1823 r. skasować „Raj Maryi”. W krótkim czasie rozporządzenie wykonano, pozostawiając jednakże na miejscu pięciu zakonników³⁵.

W pomieszczeniach kartuzji urządzono dom dla księży emerytów i demerytów z diecezji chełmińskiej. Istniał on do 1840 roku³⁶. Z biegiem czasu zabudowania klasztorne niemal doszczętnie rozebrano. Do dzisiaj przetrwał jedynie gotycki refektarz i ostatni z kilkunastu eremów. Pozostałe eremy rozebrano w połowie XIX w., aby uzyskać cegłę potrzebną do budowy szkoły.

Ruchomości kościoła i budynków, przedstawiające wielką wartość kulturalną, dzieła sztuki sprzedano na licytacji publicznej. Cenne rękopisy i książki z biblioteki przekazano lub sprzedano pruskim księżniczom pań-

³³ Kowalkowski, jw. s. 381.

³⁴ P. Gach. *Kasata zakonów na Śląsku Pruskim w latach 1810-1811*. „Roczniki Humanistyczne” 26: 1978 z. 2 s. 233-248.

³⁵ Kowalkowski, jw. s. 384. Wg autora w kartuzji mieszkało wówczas czterech zakonników, ale pięć nazwisk kartuzów widnieje w: *Catalogus cleri dioecesis Culmensis anni 1825*. B.m.r. s. 26.

³⁶ Kowalkowski, jw. s. 398.

³⁷ Wiele rękopisów wysłano do archiwów w Gdańsku, Królewcu, Wrocławiu, Gryfii, do Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie. Także w Pelplinie znalazła się duża część kartuskich zbiorów bibliotecznych, por. Zaplewski. *Kartuzja kaszubska* s. 12; R. Frydrychowicz. *Nowy ilustrowany przewodnik po Pelplinie*. Pelplin 1928 s. 131.

stwowym i archiwom³⁷. Część rękopisów różnymi drogami trafiła do kolekcji prywatnych, a nawet do British Museum w Londynie³⁸.

Zakonnicy, którzy pozostali w Kartuzach, sprawowali wspólnie z księżmi emerytami w latach 1826-1842 obowiązki duszpasterskie w kościele poklasztornym. Ostatni przeor zakonników o. Bruno Senzy zmarł w Kartuzach 6 III 1827 r., a ostatni kartuz dożył tam 90 roku życia i zmarł 18 X 1850 roku³⁹. Był to o. Kazimierz Nitsch (patrz tab. 3). W 1842 roku ustanowiono lokalnego wikarego, a parafię utworzono 9 XI 1861 r., tzn. w 11 lat po śmierci ostatniego, wydziedziczonego kartuza⁴⁰. Ani w XIX, ani w XX wieku nie podejmowano prób reaktywowania kartuzji.

SPECYFICZNA ROLA KARTUZI W BEREZIE

Kartuzja w Berezie znajdowała się wśród ludności wyznaniowo zróżnicowanej. W samej Berezie, jak i w dobrach należących do kartuzów mieszkali oprócz katolików unicy, prawosławni i żydzi⁴¹. Z dotychczasowych badań wynika, że w XVIII-XIX w. kartuzja pełniła nadal znaczącą rolę kulturalną i społeczną. Jej wpływ na każdą z wymienionych wspólnot wyznaniowych pozostaje problemem do przebadania.

Na pierwszy plan wysuwają się związki kartuzów z ludnością katolicką. Dużym problemem w tej okolicy była niewątpliwie sprawa leczenia chorych. Kartuzja utrzymywała swoim kosztem aż do 1831 r., tj. do kasaty: lekarza, aptekarza i personel pomocniczy. Z ich umiejętności korzystali w razie potrzeby zakonnicy oraz okoliczna ludność. Na zewnątrz klasztoru znajdował się mały lazaret służący ludności, co niewątpliwie na tamtejszych terenach, pozbawionych zorganizowanej opieki lekarskiej, miało duże znaczenie. Należy dodać, że stałą pozycją w wydatkach kartuzów bereskich była pomoc dla ubogich, kalek i sierot⁴².

W 1784 roku zakonnicy wybudowali w Berezie duży budynek, w którym znalazły się pomieszczenia dla szkoły elementarnej i 2 mieszkania dla nauczycieli. Szkoła funkcjonowała do 1830 r., z małą przerwą, i uczęszczało do niej od 8 do 50 uczniów. Nauczyciele, opłacani przez kartuzję, uczyli katechizmu, czytania i pisania, arytmetyki, początków łaciny, geografii i historii Litwy, a w pewnym okresie języka niemieckiego⁴³.

Na początku XIX w. istniał w kartuzji nowicjat z teologią moralną. Brakuje natomiast potwierdzenia źródłowego istnienia nowicjatu w interesującym nas okresie w Gidlach i Kartuzach. Najprawdopodobniej w Berezie funkcjonował jedyny wówczas na ziemiach polskich nowicjat kartuzów. Według danych z lat 1803-1805 było w nim 5 nowicjuszy⁴⁴. Na sku-

³⁸ W 1847 r. antykwariusz berliński Ascher sprzedał do British Museum 12 woluminów rękopisów G. Schwengla. Resztki starszych rękopisów przetrwały na plebanii kartuskiej, gdzie są nadal akta do dziejów zabudowań poklasztornych i kościoła: por. I. Fabiani-Madeyska. *Omówienie źródeł*. W: P. Czaplewski. *Kartuzja kaszubska*. Gdańsk 1966 s. 12.

³⁹ Tamże s. 47.

⁴⁰ Bieliński, jw. s. 50-51.

⁴¹ Rewieńska, jw. s. 307-370. W XVIII w. zdarzały się przejścia Żydów na katolicyzm i ich chrzty odbywały się w kościele kartuzów w Berezie.

⁴² Popowska. *Rys dziejów* s. 76-78.

⁴³ Tamże s. 78-83. W 1785 r. uczyło się 36 uczniów w 2 klasach, w 1788 r. było ich 50. J. Kurczewski (*Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912 s. 314) podaje, że w 1804 r. chodziło do szkoły 8 uczniów, w 1805 r. 10, a w 1828 r. już 34.

⁴⁴ Kurczewski. *Biskupstwo wileńskie* s. 267.

tek trudności wewnętrznych i innych, nowicjów przestał funkcjonować w kilka lat później. Wznowiono go na początku lat dwudziestych wraz z napływem nowych powołań.

Wydarzenia 1812 roku były niepomysłne dla Berez. Powrót armii napoleońskiej spod Moskwy, przejście oddziałów maruderów przez tereny należące do klasztoru spowodowało straty materialne obliczane na 36 717 rubli 84 kopiejki⁴⁵.

Za zgodą Kolegium Duchownego w Petersburgu w 1803 r. zakony mnisze w Cesarstwie Rosyjskim utworzyły wspólną kongregację, aby uchronić się od ingerencji w swoje sprawy duchowieństwa diecezjalnego. Przełożeni kartuzów bereskich starali się od 1811 r. o przyłączenie się do tej kongregacji, kierując się podobnymi motywami, a ponadto zdając sobie sprawę z trudności wewnętrznych, braku dyscypliny wśród konfratrów i niemożliwości porozumiewania się z innymi kartuzjami. W grudniu 1819 roku zostali przyjęci do kongregacji i posiadali wspólny zarząd z benedyktynami (3 klasztory), cystersami (2 domy) i kamedułami (1 erem) w Cesarstwie Rosyjskim. Fakt ten nie wpłynął na polepszenie sytuacji materialnej i personalnej kartuzji, która traciła samodzielność gospodarczą, a niektórzy jej członkowie sekularyzowali się i weszli w skład kleru diecezjalnego⁴⁶.

Tab. 3. Czas istnienia kartuzji na ziemiach polskich i ostatni zakonnicy w XIX wieku

Miejscowość — kartuzja	Czas istnienia	Miejsce, data śmierci i nazwisko ostatniego kartuza
Kartuzy	1382-1823 ^a	Kartuzy 18 X 1850 Kazimierz Nitsch ^{ab}
Gidle	1641-1819 ^a	Gidle 9 III 1831 Adam Grabowski ^a
Bereza Kartuska	1648-1831 ^a	Wisznówka 15 V 1865 Ignacy Gronkowski ^a

a P. Czaplowski. *Kartuzja kaszubska*. Gdańsk 1966 s. 48: Kartuzy s. 39: Gidle; ostatni przeor klasztoru w Kartuzach — Bruno Senzy — zm. 6 III 1827, a ostatni zakonnik K. Nitsch w 1850 r. W Gidlach natomiast ostatni zakonnik zm. w 1831 r.

b *Elenchus cleri dioecesis Culmensis anno 1827*. Współwyd. z *Directorium divini officii ad usum dioecesis Culmensis ... pro Anno 1827*. Gedani 1826 s. 75: Institut Emer. et Inv. Sac. Są tu wymienieni trzej zakonnicy: Bruno Senzy, Ludovicus Thiel i Casimirus Nitsch.

c Popowska. *Rys dziejów* s. 159.

W latach dwudziestych kartuzję zasilili nowe powołania, wzrosła liczba zakonników, których formacją zajął się dr teologii o. Inocenty Krzyszkowski z zakonu trynitarzy. Wówczas to, po ukończeniu szkoły w Grodnie, wstąpił w 1823 r. do nowicjatu Paweł Gieniusz, który po przyjęciu święceń kapłańskich w 1827 r. rozpoczął wykłady w nowicjacie, a w 1830 r. został przeorem w Berezie. Można chyba mówić o odrodzeniu życia zakonnego w tym okresie i o wzroście roli społeczno-kulturalnej kartuzji. Systematycznie kupowano książki do biblioteki, która w 1830 r. obejmowała 2314 tomów. Z zamiłowaniem zajmowano się pracą naukową i ogrodnictwem⁴⁷.

⁴⁵ Popowska. *Rys dziejów* s. 148.

⁴⁶ Tamże s. 151-152; Kurczewski. *Bereza Kartuska* s. 242-243.

⁴⁷ Biblioteka Kórnicka rkps BK 107: Wizyta kościoła i klasztoru XX. kartuzów bereskich odprowadzona roku 1830 przez X. Antoniego Kisielewicz, patrz dział X Biblioteka, gdzie informacja, że od 1820 do 1830 r. zakupiono 137 książek; Popowska. *Rys dziejów* s. 84.

Proces rozwoju kartuzji nie trwał długo, ponieważ został brutalnie przerwany przez ukaz carski z 28 VIII 1831 r., kasujący cały dom i konfiskujący wszystkie sprzęty, zabudowania i dobra ziemskie⁴⁸. Przyczyną kasaty był aktywny udział zakonników w powstaniu 1830 roku. Dwóch kartuzów wykonywało funkcje kapelanów w oddziałach powstańczych na Litwie (o. Lambert Płuższczewski i o. Jan Mroczkowski), pozostali razem z przeorem zaopatrywali powstańców w żywność bądź walczyli z bronią w ręką⁴⁹. Jeden z uczestników — kleryk Dionizy Kamiński — zmarł z powodu odniesionych ran, 6 aresztowano i trzymano przez pewien czas w więzieniu w Grodnie. Następnie 10 X 1831 r. trzech wywieziono do domu benedyktynów w Horodyszczu (w tym przeora P. Gieniusza), jednego do benedyktynów do Nieświeża, dwóch do benedyktynów do Starych Trok oraz do klasztorów cysterskich w Kimbarówce (dwóch), i w Wistyczach (trzech)⁵⁰.

Początkowo kościół kartuzów przekształcono na parafialny, a w 1866 r. rozebrano go do fundamentów razem z pozostałymi budynkami. Uzyskany w ten sposób materiał budowlany użyto na wzniesienie nowych cerkwi prawosławnych w okolicy. W 1939 roku istniały jeszcze materialne ślady bytowania kartuzów w postaci murów obronnych, resztek wieży bramy wjazdowej i kapliczki przydrożnej⁵¹.

Wśród poniesionych strat widniało również archiwum i biblioteka. Wiemy, że w 1830 r., w przededniu kasaty, znajdowało się w bibliotece 2314 książek. Wszystkie rękopisy i książki uległy rozproszeniu i przed II wojną światową znajdowały się w wielu miejscowościach, jak na przykład w Archiwum Diecezjalnym w Wilnie, w archiwach państwowych w Wilnie i Grodnie oraz w bibliotekach i zbiorach państwowych: w Bibliotece Narodowej w Warszawie, w Bibliotekach Uniwersyteckich w Wilnie, Krakowie, Lwowie, w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, w Bibliotece w Kórniku a także w zbiorach prywatnych⁵². Jest rzeczą wielce prawdopodobną, że duża część książek i rękopisów z Berezy, podobnie jak i z innych skasowanych klasztorów katolickich, trafiała do różnych instytucji państwowych w Petersburgu.

Kartuzi wymierali w rozproszeniu, zajmując się głównie pracami duszpasterskimi. Cała ich działalność była też bacznie nadzorowana przez władze, które nie mogły im zapomnieć udziału w powstaniu listopadowym. Przeor o. P. Gieniusz, niewątpliwie najwybitniejszy z kartuzów XIX stulecia a zarazem przyrodnik i pisarz, po krótkim pobycie w Horodyszczu

⁴⁸ Popowska. *Rys. dziejów* s. 158.

⁴⁹ Nowak, jw. s. 153-166; Popowska. (*Rys. dziejów* s. 155) podaje nazwiska 8 kartuzów, których udział w powstaniu został ujawniony, a mianowicie: T. Godłowski, D. Kamiński, W. Malinowski, W. Mołozewicz, J. Mroczkowski, K. Pachniewski, L. Płuższczewski, R. Rozbicki.

⁵⁰ Popowska. *Rys. dziejów* s. 67 przyp. 107 s. 155-160; Na interwencję Sekretariatu Stanu w imieniu papieża z 6 IX 1832 r. w sprawie kasaty kartuzji i innych domów zakonnych w Rosji Ministerstwo Spraw Zagranicznych Cesarstwa wystosowało w maju 1833 r. memoriał do Watykanu, w którym utrzymywało, że klasztor w Berezie został skasowany tak jak i inne klasztory za udział zakonników w powstaniu, patrz P. Gieniusz. *Wiadomości do dziejów Kościoła i religii katolickiej panowaniu rosyjskiemu podległych*. Poznań 1843 s. 95-113.

⁵¹ Popowska. *Dzieje budowli kartuskiej* s. 284; R. Traugutt. *Klasztor kartuzów i okolice Kartuskiej Berezy*. W: R. Traugutt. *Dokumenty, listy, wspomnienia, wypisy*. Oprac. J. Jarzębowski. Londyn 1970 s. 49. Przy rozbieraniu kościoła znaleziono m.in. grób fundatora Kazimierza Leona Sapiehy i trumny pochowanych tam Radziwiłłów, które przeniesiono na miejscowy cmentarz.

⁵² Popowska. *Rys. dziejów* s. 46-47.

został przeniesiony w 1835 r. do opactwa benedyktynów w Starych Trokach, gdzie wybrano go po raz drugi przeorem. Prowadził tam duszpasterstwo parafialne, a po kasacie klasztoru w 1842 r. na zaproszenie H. Druckiego-Lubeckiego pełnił funkcje kapelana w jego majątku w Łuninie. Tam też zmarł w 1848 r., a pochowany został w Horodyszczu⁵³. Dnia 15 maja 1865 r. zmarł o. Ignacy Gronkowski jako ostatni kartuz na ziemiach polskich⁵⁴.

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na zagadnienia, którymi należałoby się zająć w przyszłych badaniach:

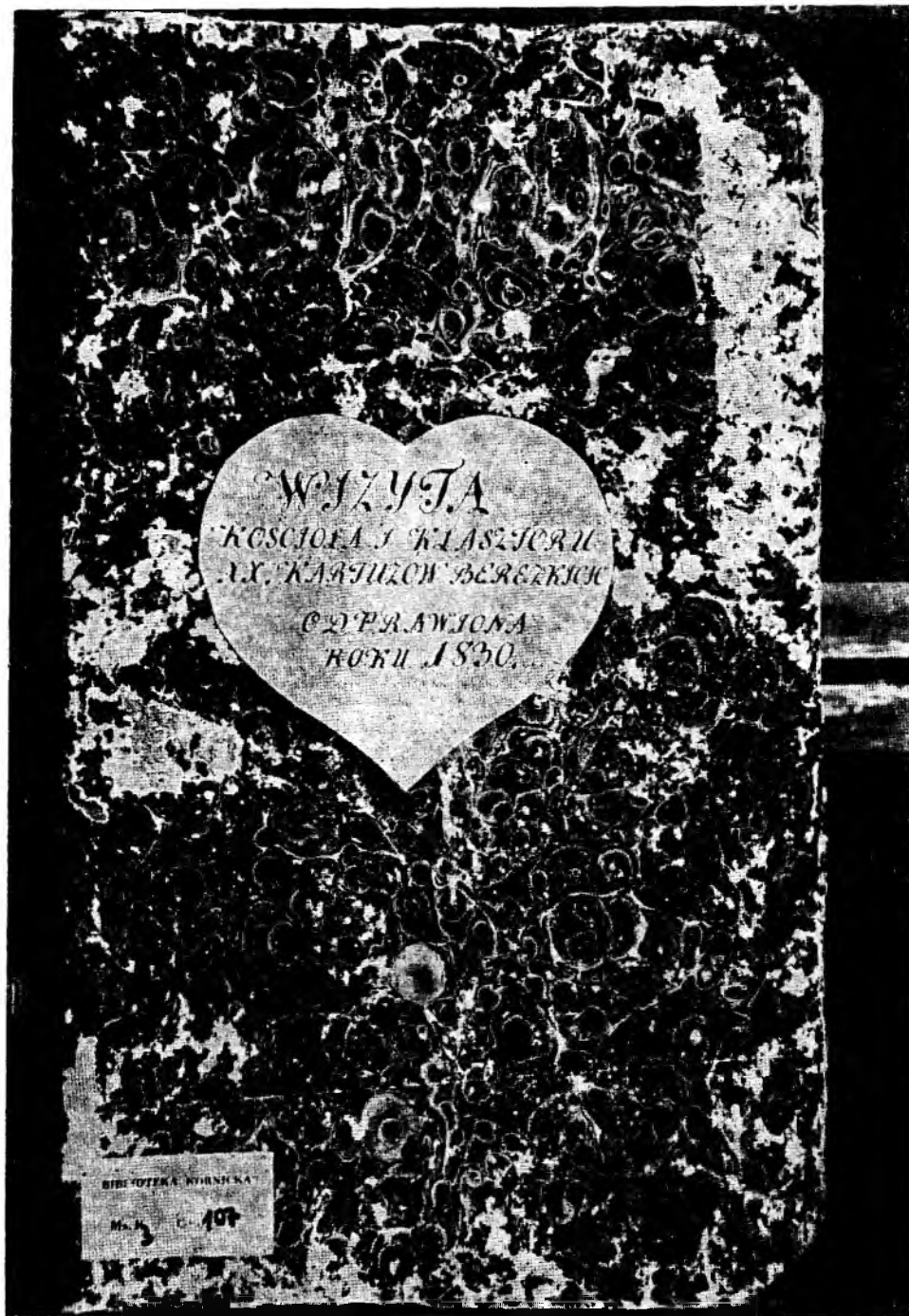
1. Znaczenie kulturalne kartuzji w najbliższej okolicy i w regionie (kartuzi jako organizatorzy gospodarki rolnej, szkół, szpitali, parafii, kaplic),
2. Biografie znaczących kartuzów,
3. Studia porównawcze nad architekturą i sztuką zakonu.
4. Infrastruktura gospodarcza kartuzji i jej funkcjonowanie w XVIII i XIX wieku.

Aby zrealizować wspomniane badania dotyczące trzech kartuzji na ziemiach polskich, należy sięgnąć do rękopisów znajdujących się w bibliotekach i archiwach. Należałoby zwłaszcza wykorzystać materiał rękopiśmien-ny przechowywany obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk w Kórniku⁵⁵.

⁵³ Tamże s. 150; Ważyński, jw. s. 5-13; Turkowski, jw. s. 441; Mandziuk, jw. s. 523, 524. O. Paweł Gieniusz jest autorem anonimowo wydanej książki, na którą powołaliśmy się w przyp. 50. J. Bazydło, *Gieniusz Paweł*. Encyklopedia Katolicka, t. 5. Lublin 1989, kol. 1063-1064.

⁵⁴ Popowska. *Rys. dziejów* s. 159.

⁵⁵ Już po oddaniu artykułu do druku ukazały się akta wspomnianego na początku kolokwium w Grenoble pt. *VI Colloque International d'Histoire et de Spiritualité Cartusiennes, La naissance des chartreuses Colloque organisé par l'Association pour la célébration du IXe centenaire de la fondation de la Grande-Chartreuse (12-15 septembre 1984)*, Grenoble 1986, ss. 505, gdzie znajduje się m.in. artykuł autora pt. *Les chartreux en territoire polonais entre 1772 et 1831*, s. 429-446.

Strona tytułowa ostatniej wizytacji kartuzji w Berezie (BKórn. PAN, rkps BK 107)

11. 85.

Wizyta kościoła i klasztoru XX. Kartuzów w guberni grodzień- skiej, w powiecie i dekanacie pru- żańskim, położonego, o wiorstę od miasteczka Berezy.

Przez naznaczonego Wizytatora z Arządu diece-
zjalnego wileńskiego, za rok 1830. odprawiona,
i we czterech exemplarzach opisana.

I. OPISANIE KOŚCIOŁA

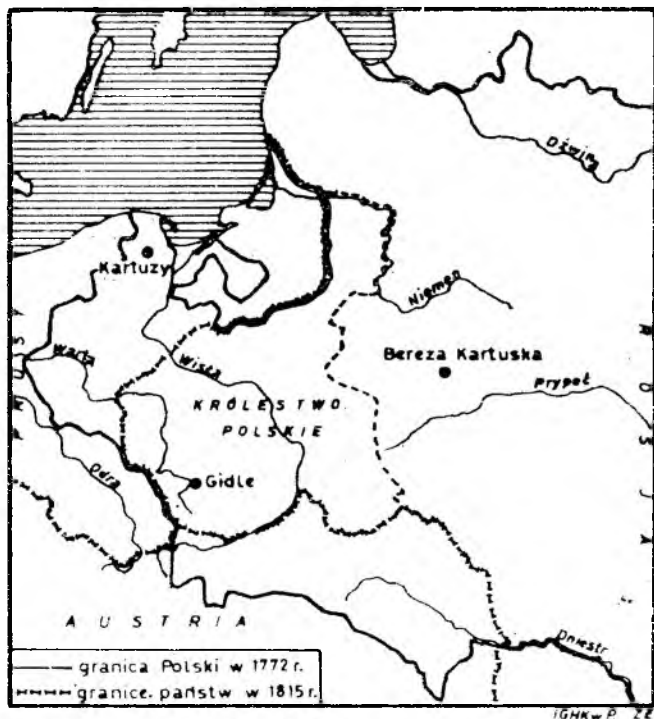
A) Opisana kościoła. — Kościół ten zakonu, reguły S. Bru-
nona założony był w roku 1668, pod tytułem świętego Krzyża,
fundamentami jego są dwie budowle, służył do przysięgi i
bustego umywalki, jako i dla dwadzieścia lat temu, zaktualizacji
w okolicach, dawaną przez zakonników tegoż klasztoru, napisany
wskazywał w tym, zaktualizacji się, w biblioteka klasztornej.
Wskazywał w tym, zaktualizacji się, w biblioteka klasztornej.
Wskazywał w tym, zaktualizacji się, w biblioteka klasztornej.

Budowa kościoła ma figurę podługą czworokątną, z czterema wie-
żami murowanymi, służy do przysięgi i bustego umywalki, jako i dla
dwadzieścia lat temu, zaktualizacji w okolicach, dawaną przez zakonników
tegoż klasztoru, napisany w tym, zaktualizacji się, w biblioteka klasztornej.
Wskazywał w tym, zaktualizacji się, w biblioteka klasztornej.

Wskazywał w tym, zaktualizacji się, w biblioteka klasztornej.

Wskazywał w tym, zaktualizacji się, w biblioteka klasztornej.

Wskazywał w tym, zaktualizacji się, w biblioteka klasztornej.

Kartuzje na ziemiach polskich i liczebność kartuzów w latach 1772—1831

